

MentEd

Mentalisierungs-basierte Pädagogik

Erasmus+-mentaliseringsstraining voor opvoeders

Module 3: Mentaliseren- bevorderend werken in en met groepen

Module 3

Structuur

1. Basis van groepen
2. Groepen in de pedagogiek
3. Groep, Mentaliseren en Sociaal Leren

Leerdoelen per submodule

I Basisbeginselen van groepen

De deelnemers kennen de belangrijkste basics uit de groepentheorie. Ze weten wat een groep is en welke dynamiek een groep kan hebben, of welke factoren gerelateerd zijn aan groepsdynamiek.

II Groepen in de pedagogiek

De deelnemers kennen het bijzondere belang van groepen in de pedagogiek.

III Groep, Mentaliseren en Sociaal Leren

De deelnemers maken eerst kennis met de algemene context. Dit wordt verfijnd in een poging om het tripartite communicatiesysteem aan te passen aan de pedagogiek volgens Fonagy et al. (2017). Ten slotte leren de deelnemers belangrijke principes hoe het mentaliseren in het werken met groepen over te dragen aan pedagogische groepen.

Module 3: Mentaliseringsbevorderend werken in en met groepen

Voorbeeld

Mevrouw Kleinhans is 62 jaar oud. Ze werkt al meer dan 42 jaar als opvoeder in de gemeentelijke kleuterschool, de laatste 17 jaar in de Blauwe Groep. Na al die jaren houdt ze nog steeds van kinderen ("ieder voor zichzelf.") en heeft ze haar hart voor "speciale" kinderen niet verloren. Sinds drie jaar zit ze in het team met de jonge collega mevrouw Lobmüller (24 jaar), wat zich heeft ontwikkeld tot een ideale aanvulling. Terwijl mevrouw Lobmüller meer werkt met de Blauwe Groep als geheel (zangspelletjes, sportspellen, wedstrijden, stoelkring, excursies, vrij spel en rollenspellen, enz.), geeft mevrouw Kleinhans er nu meestal de voorkeur aan om individueel, rustig en zittend contact te houden met kinderen (bijv. voorlezen, kleuterschool, handwerk, gesprekken, bordspellen). Beide opvoeders zijn populair bij de kinderen ondanks hun diversiteit.

Module 3: Mentaliseringsbevorderend werken in en met groepen

Voorbeeld

Nu is mevrouw Lobmüller echter voor minstens 2 jaar met ouderschapsverlof en aangezien de professionele markt voor opvoeders "leeg" is, zal er waarschijnlijk geen vervanging zijn voor de Blauwe Groep. Dit creëert een nieuwe uitdaging: van de 22 kinderen spreken er 4 alleen gebroken Nederlands, 3 kinderen vertonen snel agressief gedrag, 2 meisjes zijn erg verlegen en hangen "aan de rokken" van mevrouw Kleinhans en bij telkens één kind vermoedt de kleuterschool een verstandelijke beperking of een risico voor het welzijn van het kind. Grofweg is ongeveer een derde van de ouders ongeïnteresseerd of overbezorgd. Sinds mevrouw Lobmüller met ouderschapsverlof is, merkt mevrouw Kleinhans wat een uitdaging de groepsevenementen elke werkdag voor haar zijn geworden. Dit heeft ook invloed op haar toch al hoge bloeddruk. Daarnaast merkt ze steeds vaker dat ze open groepssituaties probeert te vermijden of autoritair te beheersen. Het beroep, waar ze altijd zo van heeft gehouden vanwege de speelse openheid in het contact met de kinderen, bezorgt haar steeds meer stress. Ze verlangt naar vervroegd pensioen en 'wil gewoon er voor haar kleindochter zijn'.

Er is geen individu zonder groep

Foulkes ziet de intrapsychische structuur als het resultaat van een proces van differentiatie dat zich ontwikkelt door de internalisering van verschillende, steeds groter wordende groepsrelaties.

Daarom gaat de sociale interactie niet alleen vooraf aan de organisatie van het intrapsychische leven, maar organiseert en structureert het ook.

Er is geen individu zonder groep

Deze unieke, onbewuste groepsinteractie in het zielsleven van elk individu kan worden begrepen als een innerlijk, doorlopend communicatieproces waarin

- centripetale krachten zorgen voor innerlijke cohesie door banden met belangrijke anderen, en
- centrifugale krachten differentiatie en individuatie van significante anderen mogelijk maken.

Er is geen individu zonder groep

Deze twee krachten bepalen de ontwikkeling van elk individu binnen zijn of haar groep waartoe hij of zij zich (niet) lid voelt.

Elk individu heeft dan de levenslange taak om een voortdurend nieuw evenwicht tussen deze twee krachten te vinden.

vgl. Knauss, 2006

Basisprincipes van "Groepen"

1. Taak (groepsdiscussie in de plenaire vergadering) Tijd: ca. 7-10 minuten:

Wat is een groep, wat hoort bij een groep, wat maakt het bijzonder?

Wat niet?

Definitie: Groep als werkvorm

Groep vertegenwoordigt een sociaal, dynamisch en beperkend communicatie- en interactiesysteem. Het heeft een groot potentieel als een directe en indirecte leer- en ervaringsruimte, maar het is niet lineair controleerbaar en verwerkt en communiceert invloeden individueel en systemisch, bewust en onbewust autonoom. Dit maakt het werken met groepen, bijvoorbeeld in de pedagogiek, even aantrekkelijk als complex.

Gingelmaier, 2020, in Teilen n. König & Schattenhofer, 2012

Basisprincipes van "Groepen"

1. Deze training is sterk groepsgerelateerd, vooral omdat geïnstitutionaliseerd pedagogisch werk meestal groepsgebaseerd is (bijv. peer, team en gemengde groepen op school, kinderopvang, jeugdzorg).
2. Dit geldt zowel voor kinderen en jongeren als voor het niveau van het teamsysteem en dat van de organisatie.
3. Groepen spelen een centrale rol in de context van sociaal leren en mentaliseren.

Basisprincipes van "Groepen"

1. Groepen volgens grootte:

- Kleine groep (5 – ca. 12 leden)
- Mediane groep (ca. 12-24 leden)
- Grote groep (>25 leden)

2. Onderscheid tussen niet-geleide en gestructureerde of ongestructureerde groep (incl. gemengde vormen)

Beïnvloedende factoren op "groepen"

De volgende factoren hebben onder andere invloed op groepsvorming en -dynamieken:

- de hoofdpersoon en de vorm van leiderschap,
- de individuele leden en subgroepen in de groep,
- de grootte van de groep,
- de methode, de setting (bv. mate van structurering) en de specifieke groepscultuur
- de impliciete en expliciete groepsdoelen (bijv. formeel/informeel onderwijs, vrije tijd, coping, zelfbewustzijn, helende behandeling)
- het huisvesten van de groep binnen de specifieke instelling (school, kinderdagverblijf, jeugdzorg, kliniek)

Kenmerken van groepscultuur

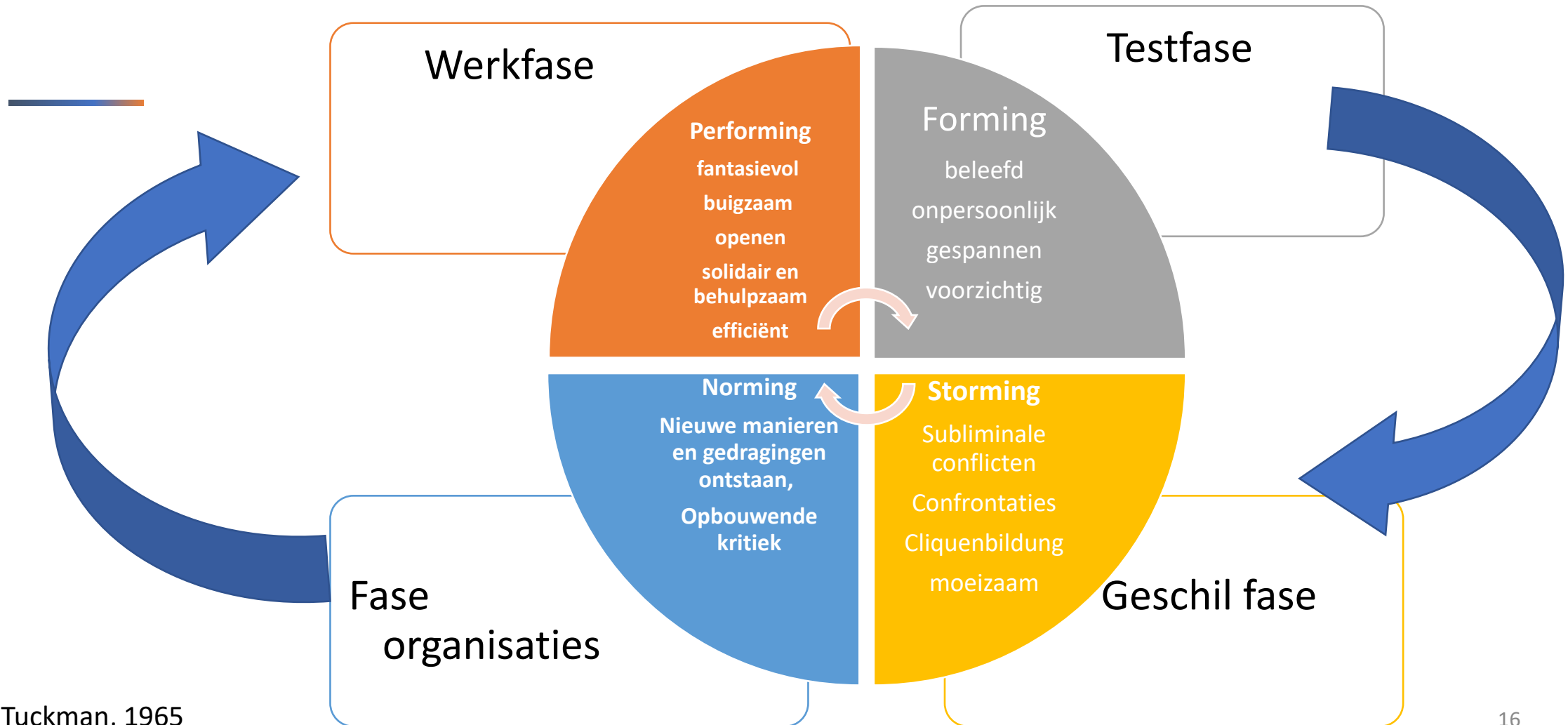
- **Groepscohesie/ gevoel van saamhorigheid:** Beschrijft hoe sterk/zwak een groep zich voelt dat ze bij elkaar hoort. Wat verbindt, wat verdeelt?
- **Groepsgrenzen:** Hoe open of doorlaatbaar, hoe rigide en exclusief is een groep?
- **Groepsidentiteit:** Identificeert de groep zich met een volwassen eigen bijdrage of articuleert het als pseudo-identiteit die zijn eigen gevoelens van minderwaardigheid afweert door de groepsgerelateerde devaluatie van externe groepen (vorming van vooroordelen)?

Waar gaat groepsdynamiek mee om?

"Groepsdynamiek (Group Dynamics) onderzoekt **de manier waarop mensen zich gedragen in groepen** en probeert de omstandigheden te begrijpen die een **groep productiever maken**. Group Dynamics onderzoekt **verschillende soorten leiderschapsgedrag en beïnvloedingspatronen**, evenals **besluitvormingsprocessen** in de groep, evenals groepsnormen - d.w.z. ideeën over wat geschikt **gedrag** en procedures zijn, **communicatiepatronen** binnen de groep en feiten zoals **openheid en cohesie in de groep**. "

Stanford, 1995, S. 13

Groepsfasen

Groepsfase en productieve groepsdynamiek

Groep	Typische groepsdynamiek	Mogelijk. onbewuste effecten
Opstartfase: Initiële en oriëntatiefase (Forming)	Leren kennen, beoordelen, classificeren	Angst, nieuwsgierigheid
Geschilfase: Positie- en rolverhelderingsfase (Storming)	Zichzelf laten zien, meningen vertegenwoordigen, ruzie maken	Afgunst, zichzelf bewijzen, zichzelf tonen
Contractfase: Vertrouwdheids- en consolidatiefase (Norming)	Jezelf committeren, in het reine komen met jezelf, akkoord	Om te behagen, om te verlangen
Werkfase: Differentiatiefase (Performing)	Meedoen, meedoen Samenwerking	Werkalliantie als onthouding
Oriëntatiefase: Scheidingsfase, afscheid en/of nieuw begin (Re-Forming)	Balanceren, reflecteren, ervaringen uitwisselen	Ontkenning van het einde, nieuwsgierigheid naar het nieuwe, Angst en verdriet (depressie)

Groepsfasen en niet-productieve groepsdynamiek

Fase	Te weinig b.v.	Te veel bijv.
Opstartfase (Forming)	Niet binnenlaten, elkaar niet leren kennen, wantrouwen, angst	Te veel nabijheid, geen werksfeer of te snel "intiem", "gewenning"
Strijd-/Geschilfase (Storming)	Agressieshemmung, Te weinig discussie	Geschil over de wil van het geschil, kwetsend argumenteren, Nauwelijks feitelijk niveau
Contractfase (Norming)	Slechte pasvorm, slechte organisatie	Overregulering
Werkfase (Performing)	Geen of slechts oppervlakkige resultaten	"Pseudo-resultaten": Alles werkte ambitieus, weinig begrip, dynamiek, creativiteit,

Vier groepsniveaus:

1. **Het feitelijke niveau:** Taak en het bereiken van doelen van de groep.
2. **Het sociaal-dynamische niveau:** Zichtbaar netwerk van relaties in groepswerk.
3. **Het psychodynamische niveau:** Levensgeschiedenisniveau van de groepsleden, dat onbewust de groepsgebeurtenissen binnengaat.
4. **Het kernconflict:** specifiek communicatief gebaar dat steeds weer opduikt en het specifieke karakter van een groep vormt.

Verticale snede: binnen- en buitenomgeving

- Innerlijke omgeving (groepsdynamiek): Groepsleden met hun gedrag, gevoelens, percepties, normen, verlangens, verwachtingen, fantasieën, etc.
- Externe omgeving (framing): voorwaarden waaronder groep plaatsvindt (plaats, tijd, financiën, politiek, wetten, hiërarchisch, organisatorisch, conceptueel)

Horizontale snede: het zichtbare en het verborgene

Als ijsbergmodel (6/7 bevindt zich onder het wateroppervlak): slechts een deel van de onderwerpen en voorwaarden is communicatief direct beschikbaar (overdraagbaar versus niet overdraagbaar; bewust versus onbewust, manifest versus latent), maar ze worden des te indirecter en via alle "kanalen" gecommuniceerd.

Groepscommunicatie moet begrepen worden omdat het dubbelzinnig en vormend is!

Psychoanalytisch perspectief op werkgroep versus basisaannames (Bion)

Werkgroep

Structuur

Taakgerichtheid

Rationeel discours

Samenwerking

Verwijzing naar de werkelijkheid

Grundannahmengruppe

- Afhankelijkheid
- Vechten en vluchten
- Pair productie
- Remming van de werkgroep

Groepen in de pedagogische praktijk

Afhankelijk van het vak en de deputatie besteedt een leraar vaak meer dan de helft van zijn totale werktijd aan tal van kinderen, adolescenten of volwassenen die min of meer onvrijwillig met hem worden geconfronteerd, voor wie hij pedagogische en disciplinaire verantwoordelijkheid draagt. De bijbehorende hoge interactiedichtheid betekent, afhankelijk van hoe het wordt gedefinieerd en geregistreerd, reageren op honderdduizenden individuele beslismomenten per uur, ingrijpen of niet doen. Uiteindelijk is dit alleen mogelijk op basis van voldoende zelfvertrouwen en meer passende competentie. Onzekerheden en nauwgezette pogingen om individuele aspecten van communicatie te beheersen, leiden tot verstoringen in de stroom van lessen met mogelijk ernstige vervolgproblemen.

Groepen in de pedagogische praktijk

- Groepspedagogiek is een concept van werken in en met groepen met pedagogische (opvoeding en onderwijs) intentie.
- In onze cultuur vindt pedagogiek meestal groepsgerelateerd plaats en dus zijn peercontacten vaak groepscontacten voor kinderen en jongeren.
- Aan de groep wordt een zelfstandige pedagogische betekenis toegekend.

Groeps- en inhoudsbemiddeling

Verklaring:

Sociaal-emotioneel leren en cognitief leren in onderwijsinstellingen gaan hand in hand via begeleid (bijvoorbeeld lessen, teamvergadering, leerstoelkring) en open groepservaringen (vrij spel, pauze, veranderende situatie) idealiter.

Wissel met je directe burens over je ervaringen en theoretische kennis 5 minuten naar deze verklaring.

Groepen in de pedagogische praktijk

Gemeenschappelijke en typische aspecten van groepen in de pedagogiek

- Er is meestal een relatief hoge mate van structurering (externe omgeving).
- Meestal is het beheer, de instelling en de verbinding met een organisatie duidelijk gedefinieerd.
- Pedagogische groepen zijn vaak (relatief) leeftijdsgewijs.
- Door groepservaringen worden regels geleefd, onderhandeld en ervaren.
- De groepen hebben meestal een duidelijk, pedagogisch doel.

Informatieprocessen in (pedagogische) groepen

Hoe zijn informatieprocessen georganiseerd??

- Hoe transparant is de communicatie en informatie?
- Eenzijdige, lineaire, wederkerige of circulaire informatiestroom
- Besteed aandacht aan dubbele functies
- Feedbackprocessen integreren

NIEUW is de opname van
- **Ostensive Cues en**
- **Mentaliseren**

Concrete interventie: bv. actief luisteren:

- Oogcontact, sympathie nabootsen, sprekers staan centraal, stellen open vragen, vatten samen aan het einde van het gesprek, geruststelling;

Besluitvormingsprocessen in pedagogische groepen

- Autoritair of democratisch georganiseerd?
- Gehoorzamen en aanpassen in plaats van beslissen of een standpunt innemen
- Geef de voorkeur aan eenvoudige en pakkende one-size-fits-all theorieën: zwart-wit schilderen.
- Groepsdenken – Dynamiek in verkeerde beslissingen in groepen (Janis 1972)
- Systematische analyse als hulpmiddel
- Moderatie voor een besluitvormingsproces (ook in conflicten)

Groepen in de pedagogische praktijk

Discussie: *Pedagogische groepen zijn ontworpen als een leerveld en oefenruimte, ze zijn een pedagogisch heiligdom waarin zij en hun leden worden geconfronteerd met de realiteit op een manier die wordt gedefinieerd door pedagogische professionals.. (vgl. Schrapper, 2015)*

Groeps-, mentaliserings- en sociaal leren

Uit empirisch onderzoek (Yalom, 1995) konden de volgende overkoepelende effectfactoren van groepspsychotherapie worden verkregen.

Factoren van actie

Hoop "inboezemen"

Veilige emotionele competentie

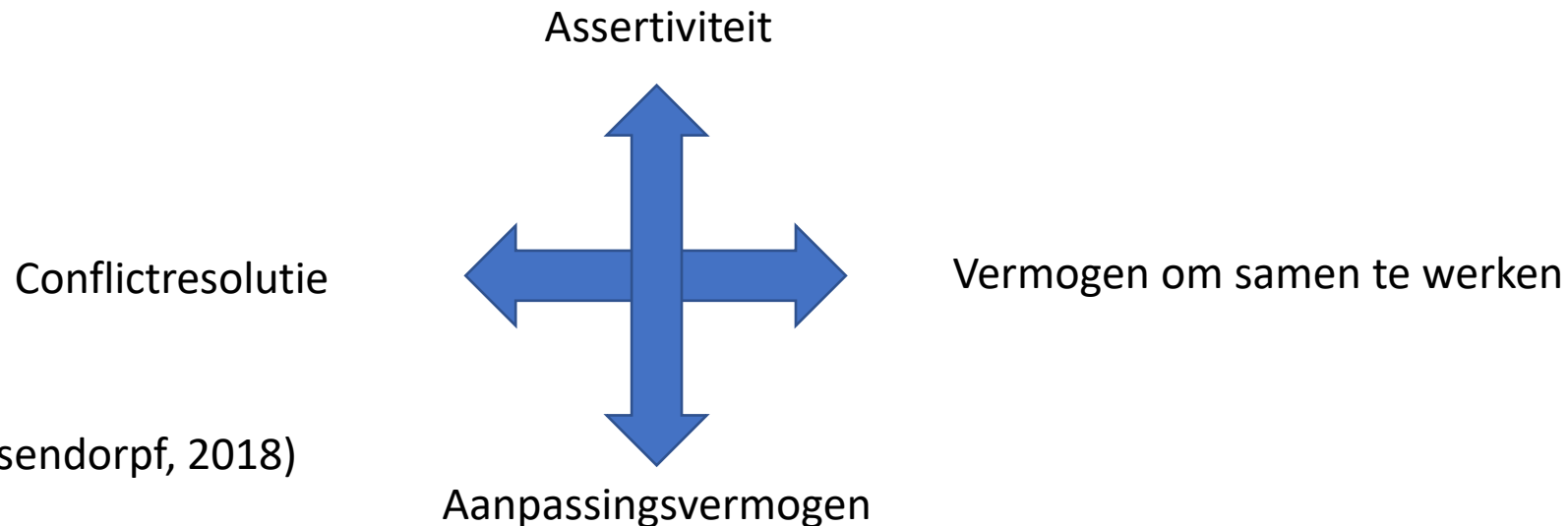
Erkenning van relatiegerelateerde invloed

Sociaal leren

Deze worden ook verondersteld als belangrijke beïnvloedende factoren van een mentaliserende "groepspedagogiek".

Groeps-, mentaliseren- en sociaal leren

Sociale competentie (beschouw individu in de groep)

(Neyer & Asendorpf, 2018)

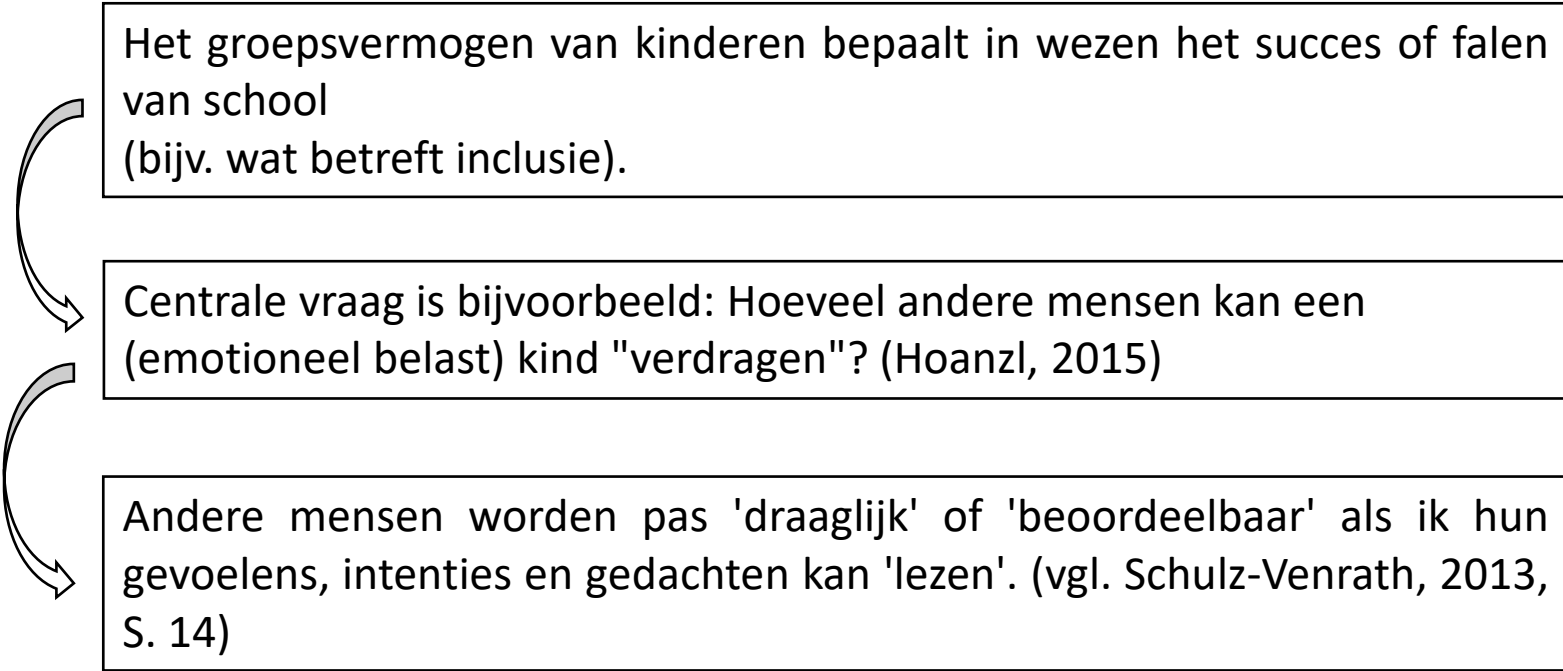
Groepsvermogen (meedenken met de groep):

- Bemiddeling tussen de eigen behoeften en groepsdynamiek
- Bemiddeling tussen groepsdynamiek en normen (bv. groepsspecifiek, ethisch, cultureel, juridisch, enz..)

Heeft
mentaliseren
nodig

Groeps-, mentaliserings- en sociaal leren

Inclusie aan de hand van het voorbeeld van groepsvermogen (Gingelmaier, Hoanzl & Bleher, 2015)

Het groepsvermogen van kinderen bepaalt in wezen het succes of falen van school (bijv. wat betreft inclusie).

Centrale vraag is bijvoorbeeld: Hoeveel andere mensen kan een (emotioneel belast) kind "verdragen"? (Hoanzl, 2015)

Andere mensen worden pas 'draaglijk' of 'beoordeelbaar' als ik hun gevoelens, intenties en gedachten kan 'lezen'. (vgl. Schulz-Venrath, 2013, S. 14)

Groeps-, mentaliseren- en sociaal leren

Fonagy maakt het begrip mentaliseren toegankelijk voor de bredere sociale ruimte en voor groepen.

Hij zegt dat leraren, burens en oudere broers en zussen [...] evenals ouders een belangrijke bijdrage leveren aan het optimaliseren van het mentaliserend vermogen van het kind - [...] zolang ze erin slagen zich aan te passen aan het begrip van het kind van hun eigen en andermans mentale toestand. (Fonagy, 2013, S. 127).

Groeps-, mentaliseren- en sociaal leren

Groepen zijn als een spiegelzaal, wat de mogelijkheid van multipersoonlijke resonantie opent. In die zin bieden psychotherapiegroepen een ideale plek om te mentaliseren. (Schultz-Venrath & Felsberger, 2016, S. 11)

Geldt deze uitspraak ook voor onderwijsgroepen?

Naar onze mening: ja, want ook hier is sprake van een hoge mate van multipersoonlijke en systemische resonanties.

Groeps-, mentaliserings- en sociaal leren

Communicatiesysteem 1: bouw vertrouwen op,

Communicatiesysteem 2 : Mentaliseren versterken,

Communicatiesysteem 3: Sociaal leren mogelijk maken,

Groeps-, mentaliseren- en sociaal leren

Communicatiesysteem 1: **Bouw vertrouwen op**, verminder wantrouwen in onderwijsorganisaties.

Vorm: Dyade kleine groep: gestructureerd.

Vakbekwaamheid van de pedagogisch specialist: Innerlijk en uiterlijk begrip (kind/omgeving/in groep).

Groeps-, mentaliseren- en sociaal leren

Communicatiesysteem 2 : De terugkeer van een veerkrachtige **mentaliserings** moet **versterkt worden**

Vorm: Kleine groep: gestructureerd- gedeeltelijk gestructureerd

Vakbekwaamheid van de pedagogisch specialist: Het stimuleren van reflectie/mentaliseren in het kind/de omgeving.

vgl. Fonagy, 2017

Groeps-, mentaliseren- en sociaal leren

Communicatiesysteem 3: De terugkeer van **sociaal leren**

Vorm: kleine groep mediane groep: semi-gestructureerd-open

Vakbekwaamheid van de pedagogisch specialist: Sociaal leren nu ook buiten de pedagogische situatie mogelijk maken.

vgl. Fonagy, 2017

Groeps-, mentaliseren- en sociaal leren

Communicatiesysteem 1: bouw vertrouwen op,

Communicatiesysteem 2 : Mentalisering testen,

Communicatiesysteem 3: Sociaal leren mogelijk maken,

Module 3: Mentaliseringsbevorderend werken in en met groepen

Groeps-, mentaliseren- en sociaal leren vgl.

Fonagy, 2017

Gruppensamenwerking:

- Welke mentaliserende mogelijkheden heb je met "stoorzenders en gestoorden" (Freyberg & Wolff, 2009) in (gestoorde) groepen voor dit communicatiesysteem?
- Wat gebeurt er met wantrouwen en sociaal leren onder verstoring?
- Wat is er precies nodig in groepen om te herstellen?
- Wat betekent dit voor inclusieve processen?

Module 3: Mentaliseringsbevorderend werken in en met groepen

Mentaliseringsbevorderend werken in groepen

Fonagy, Campbell & Bateman, 2017

Groep als training voor interpersoonlijke mentaliseren

Faciliteer de communicatie voor alle deelnemers

- Groepsklimaat (empathisch en samenwerkend)
- Structureren (richtlijn, reguleren van arousal)
- Inhoud uitleggen om epistemisch vertrouwen te bevorderen (bijvoorbeeld het uitleggen van de moeilijkheden van de deelnemer, zodat hij / zij zich begrepen voelt)

Kirsch n. Fonagy, Campbell & Bateman, 2017

Mentaliserend-pedagogische houding in groepen

-
- ✓ Behoud leiderschap zonder autoritair te worden
 - ✓ Mentaliserend klimaat houden
 - ✓ Focus behouden
 - ✓ Voorkom niet-mentaliserende dialogen (stop-rewind-explore)
 - ✓ Het reguleren van arousal (met name angst)
 - ✓ Een niet-wetende houding aanhouden
 - ✓ Behoud nieuwsgierigheid en interesse in relaties en motieven
 - ✓ Blijf zoveel mogelijk in het hier en nu
 - ✓ Zorg voor je eigen mentaliseren als rolmodel

Op mentaliseren gebaseerd groepswerk

1. **Arousalregulatie in het hier en nu**, Behoud van reflectief perspectief in groepen (in plaats van handelen)
2. **Met "mind in mind"**, "Houd het individu en de groep als geheel in de gaten" (bijv. hechtingsperspectief, epistemische waakzaamheid)
3. **Het openstellen van intermediaire ruimtes/scope** Groep biedt een "overgangs- of speelruimte" om de manier te bevorderen waarop de patiënt wordt gereguleerd door affect

Doel: Mentalized Affectivity complex begrip van de eigen emotionele ervaring (Fonagy et al., 2004, p. 437). De eigen affecten worden het object van reflectie terwijl men ze in zichzelf waarneemt.

Volgorde van een groepssessie

- **Samenvatting** van de laatste sessie (onderwerpen, conflicten, diverse perspectieven, wat is er nog open?)
- „**Go-around**“ – Verzameling van onderwerpen (huidige problemen)
 - niet te gedetailleerd en nog steeds zonder commentaar onder elkaar
 - Samenvatting maakt controle per ladder mogelijk
- **Synthese** de problemen, overeenkomsten, focus op affecten, betrokkenheid van de groep
- **Afstuderen** van de vergadering/ **Nabehandeling**

Groep, mentaliseren en sociaal leren

Taak: Groepsoefening, Tijd: 30 minuten

- 1) Uit de groep wordt een vrijwilliger (P) aangesteld. Ze moet vier individuele persoonlijkheidskenmerken over zichzelf op een kaart schrijven. Drie van de kenmerken kloppen, één niet. De groep bespreekt nu zonder P te kunnen vragen welke van de eigenschappen wel en niet correct kon zijn en stemt in over een resultaat. De groep rechtvaardigt P kort hoe zij de individuele kenmerken beoordeelt. P geeft aan welke niet gestemd heeft en kan iets zeggen over de redenen.
- 2) Waarom is dit (niet) een groepsdynamische mentaliseringsoefening?

Vragen over de herhaling van de leerinhoud (alle inhoud is te vinden op de dia's)

Wat is een groep?

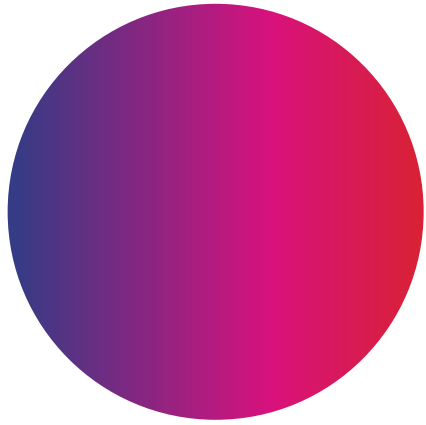
Wat zijn essentiële componenten van groepsdynamiek?

Wat onderscheidt groepen in de pedagogische praktijk?

Waarom is mentaliseren in groepssituaties zo complex als zeer relevant?

Hoe werkt sociaal leren in (pedagogische) groepen?

Wat zijn de basisprincipes van op mentalisering gebaseerd groepswerk?

A. Turner (Modulverantwortliche), unter Mitarbeit von N. Behringer, St. Gingelmaier, J. Huber, H. Kirsch und T. Nolte

Aanbevolen:

Gingelmaier, Stephan (2021). *Modul 3: Mentalisierungsfördernde Arbeit mit Gruppen*. Curriculum Mentalisierungstraining für pädagogische Fachkräfte des Netzwerkes Mentalisierungsba sierte Pädagogik. URL (Datum Abruf)

With the support of the Erasmus+ Programme of the European Union

MentEd

Mentalisierungsbasierte Pädagogik

Citatievoorstel en juridische kennisgevingen

Alle inhoud en representaties zijn beschikbaar voor niet-commercieel gebruik en distributie, maar ze blijven het intellectuele eigendom van de auteurs of het netwerk. Elk deel van de presentatie moet daarom rechtstreeks en duidelijk verwijzen naar de auteurs in de vorm van een citaat. Citatie suggestie:

Gingelmaier, Stephan (2021). Modul 3: Mentalisierungsfördernde Arbeit mit Gruppen. Curriculum Mentalisierungstraining für pädagogische Fachkräfte des Netzwerkes Mentalisierungsbasierte Pädagogik.

URL (Datum Abruf)

Module 3: Mentalisierungsbevorderend werken in en met groepen

Literatuur

Bion, W. (1990). *Erfahrungen in Gruppen und andere Schriften*. Frankfurt a. M.: Fischer.

Fonagy, P., Campbell, C., Bateman, A. (2017). Mentalizing, Attachment, and Epistemic Trust in Group Therapy. *International Journal of Group Psychotherapy*, **67**, 176-201. [10.1080/00207284.2016.1263156](https://doi.org/10.1080/00207284.2016.1263156).

Gingelmaier, S. (2021). Mentalisieren und (pädagogische) Gruppenprozesse. H. Kirsch, T. Nolte & S. Gingelmaier (Hrsg.), *Soziales Lernen, Beziehung und Mentalisieren (in Bearbeitung)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Gingelmaier, S., Hoanzl, M., Bleher, W. (2015). Vortrag: Die ungehaltenen Halten - Beziehung und Beziehungsdynamik in der Arbeit mit „schwierigen“ Kindern / Jugendlichen. Angenommen und gehalten bei der bundesweiten Dozententagung im FSP ESENT. Leipzig, Juni 2015.

Hillert, A., Koch, S., Lehr, D. (2013). Das Burnout-Phänomen am Beispiel des Lehrerberufs. *Nervenarzt* 84, 806–812. <https://doi.org/10.1007/s00115-013-3745-4>

Karterud, S. (2015). *Mentalization-Based Group Therapy (MBT-G)*. Oxford: Oxford University Press.

Knauss, W. (2006). Die Gruppe im Unbewußten – eine Brücke zwischen Individuum und Gesellschaft. *Jahrbuch für Gruppenanalyse*, S. 49-58.

König, O., Schattenhofer, K. (2012). *Einführung in die Gruppendynamik*. Heidelberg: Carl-Auer-Compact.

Neyer, F. J., Asendorpf, J. B. (2018). *Psychologie der Persönlichkeit*. Berlin: Springer.

Module 3: Mentalisierungsbevorderend werken in en met groepen

Literatuur

Schrappner, C. (2015). Die Gruppe als Mittel zur Erziehung – Gruppenpädagogik. In C. Edding, K. Schattenhofer (Hrsg.), Handbuch - Alles über Gruppen (S. 186-208). Weinheim: Beltz.

Schindler, R. (1971). Die Soziodynamik der therapeutischen Gruppe. In A. Heigel-Evers (Hrsg.), Psychoanalyse und Gruppe (S. 21-32). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Schulz-Venrath, U., Felsberger, H. (2016). Mentalisieren in Gruppen. Stuttgart: Klett-Cotta.

Tuckman, B. W. (1965). Developmental sequence in small groups. Psychological Bulletin, 63, 384-399.

Tuckman, B. W. (1965). Developmental sequences in small groups. Psychological Bulletin. Springer-Verlag: Berlin Heidelberg, 2014

Stanford, G. (1995). Gruppenentwicklungen im Klassenraum und anderswo. Praktische Anleitungen für Lehrer und Erzieher (9.Aufl.) Aachen-Hahn: Hahner Verlag., 2017.

Weimer, M. (1998). Elemente der Gruppenanalyse nach Bion. <https://martin-weimer.hpage.com> (Abruf 13.2.21)

Yalom, I. D. (1995). The theory and practice of group psychotherapy. New York: US Basic Books.